

Α΄

ΣΤΗΝ ΗΧΩ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

‘forse un giorno andremo in Cipri, forse il Signore Dio ci aiuterà!’

(Οι Κύπριοι της Βενετίας στον νούντσιο Bolognetti, 1578).²

1. Αφηφώντας τα τετελεσμένα: Σπασμωδικές κινήσεις πριν και μετά τη λήξη του κυπριακού πολέμου

Η συγκρότηση του Ιερού Συνασπισμού (Sacra Lega/Liga) στις 20 Μαΐου 1571 είχε ως κύρια αποστολή τη σωτηρία τής Κύπρου· αλλά ολοκληρώθηκε με μεγάλη καθυστέρηση: Στις 9 Σεπτεμβρίου 1570 οι Οθωμανοί είχαν αλώσει τη Λευκωσία και στις 19 Μαΐου άρχισαν να βομβαρδίζουν την αποκλεισμένη Αμμόχωστο.³ Μεσολάβησε η άδοξη σύναξη των συμμαχικών στόλων στο Καστελλόριζο (21-22 Σεπτεμβρίου 1570), η οποία όμως δεν οδήγησε καν σε επίδειξη δύναμης στα ανοιχτά τής Κύπρου. Επιπλέον η κατάληψη της Λευκωσίας είχε προκαλέσει και τις πρώτες σοβαρές διχογνωμίες στους στρατιωτικούς ηγέτες του Συνασπισμού. Ιδιαίτερα επιφυλακτικός ήταν ο Gianandrea Doria, ο Γενουάτης διοικητής των ισπανικών ναυτικών δυνάμεων: Στις προτάσεις που ακούστηκαν στο συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε στα τέλη Αυγούστου 1571 στη Μεσσήνη, ο Doria, θεωρώντας ασφαλέστερη – για αντιπερσπασμό– την επέμβαση του Συνασπισμού στην Πελοπόννησο, αντιδρούσε στις προτροπές του υποδιοικητή του Álvaro de Bazán, μαρκησίου τής Santa Cruz, αλλά και του επικεφαλής των παπικών δυνάμεων Marcantonio Colonna, που ζητούσαν να σπεύσει ολόκληρος ο χριστιανικός στόλος στην Κύπρο, για να αποτρέψει τουλάχισ-

² Βλ. πιο κάτω, σ. 53.

³ Η βιβλιογραφία για τον κυπριακό πόλεμο είναι μεγάλη. Την ημερολογιακή εξέλιξή του στην Κύπρο κατέγραψε ο G. Grivaud, “Η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς”, *ΙτΚ*/6, σ. 36-48, 58-117, 131-133, 151-157. Για τα έντυπα που κυκλοφόρησαν στη Δύση: Αικ. Κουμαριανού – Αλ. Μάλλιαρης, *Ενημερωτικά δυτικά φυλλάδια (1570-1572). Ο πόλεμος της Κύπρου*, Λευκωσία 2004.

στον την κατάρρευση της άμυνας της Αμμοχώστου.⁴ Τελικά η απόφαση των συμμάχων να μην προχωρήσουν ως την Κύπρο έκρινε τελεσίδικα την παράδοση της Αμμοχώστου στον πολιορκητή της Lala Mustafa πασά (5 Αυγούστου 1571) και –ουσιαστικά– το τέλος του κυπριακού πολέμου.⁵

Ακολούθησε στις 7 Οκτωβρίου 1571 η καταστροφή τού οθωμανικού στόλου στη ναυμαχία των Εχινάδων (τη λεγόμενη της “Ναυπάκτου”).⁶ Με την ευφορία που προκάλεσε η χριστιανική νίκη συζητήθηκαν και πάλι μεταξύ των συμμάχων διάφορες προτάσεις, ανάμεσά τους και η ανακατάληψη της Κύπρου. Ο Don Juan de Austria μάλιστα, θέλοντας να διαπιστώσει αν οι συνθήκες επέτρεπαν μian ενδεχόμενη διεύρυνση του αντιτουρκικού μετώπου στα ανατολικά της σουλτανικής επικράτειας, απέστειλε “a Levante y a las Indias Orientales” τον Έλληνα τουρκομαθή συνεργάτη του Μάρκο Ραφτόπουλο.⁷ Δεν είναι πάντως σίγουρο αν η αποστολή αυτή συνδεόταν με

⁴ Τις συζητήσεις στο συμβούλιο κατέγραψε ο Ισπανός χρονικογράφος Antonio de Fuenmayor, *Vida y hechos de Pio V.* [...], Μαδρίτη 1595, σ. 133β-135α, από όπου εμπνεύστηκε και ο Lope de Vega την προβολή των θέσεων τού Βαζάν στο έργο του *Santa Liga: Δόπε ντε Βέγκα Κάρπιο, Ο Γερός Συνασπισμός, ήτοι η κατάκτηση της Κύπρου και η ναυμαχία της Ναυπάκτου*, επιμ. Μ. Μορφακίδης-Φυλακτός, Γρανάδα 2021, σ. 247-253· πρβλ. Ι. Κ. Χασιώτης, *Ο ελληνικός κόσμος στον καθρέπτη τού Χρυσού Αιώνα της Ισπανίας*, Θεσσαλονίκη 2024, σ. 88-89 σημ. 146-147. Ο Ε. Beri, “Accusation, Defense and Self-Defense: The Debate on the Action of Giovanni Andrea Doria in Lepanto”, *Lepanto and Beyond. Images of Religious Alterity from Genoa and the Christian Mediterranean*, επιμ. L. Stagno – B. Franco Llopis, Louvain 2021, σ. 157-169, εστίασε (160, 163 κ.ε.) στις απόψεις τής σύγχρονης ιστοριογραφίας για την οξεία αντίθεση του Colonna στην τακτική τού Doria, ιδιαίτερα κατά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Πρβλ. του ίδιου, “Gian Andrea Doria e Uluc Ali a Lepanto. Una riflessione sulla tattica di battaglia tra flotte di galee nel Mediterraneo del XVI secolo”, *Nuova Antologia Militare*, 5 (2024), 35-70, και πιο κάτω, σ. 30.

⁵ Οι κινήσεις των συμμάχων έχουν περιγραφεί επανειλημμένα στη σχετική βιβλιογραφία, την οποία αξιοποίησε ο F. Braudel· βλ. τη νεότερη αγγλ. έκδ., όπου και οι παραπομπές: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, τόμ. 2, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1973, σ. 1081 κ.ε.

⁶ Η βιβλιογραφία για την απήχηση της ναυμαχίας είναι πληθωρική. Ενδεικτικά, βλ. A. Stella, “Lepanto nella storia e nella storiografia alla luce di nuovi documenti”, *Studi Veneziani*, ν.ε., 51 (2006), 205-278, Ph. J. Usher, “La défaite des Turcs à la bataille de Lépante: Des plaquettes populaires à la poésie épique”, *L'Ésprit Créateur*, 53/4 (2013), 47-58, St. Hanß, *Lepanto als Ereignis. Dezentrierende Geschichte(n) der Seeschlacht von Lepanto (1571)*, Γοτtingen 2017 (με πλήθος αναφορές σε έντυπα, πηγές και τη σύγχρονη ιστοριογραφία), τις μελέτες που περιλαμβάνονται στον τόμο *Η απήχηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον ευρωπαϊκό κόσμο*, επιμ. Κ. Γ. Τσιγκάκης, Αθήνα/Βενετία 2013, και την ιστοριογραφική σύνοψη των L. Stagno – B. Franco Llopis, “A Brief Review of the Scholarly Literature on Representation of the ‘Turk’ and Images of Lepanto in Italia and Iberia”, *Lepanto and Beyond*, σ. 17-65. Ο A. C. Hess, “The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History”, *Past and Present*, 57 (Νοέμβρ. 1972), 53-73, υποβάθμισε την απήχηση της ναυμαχίας στην Κωνσταντινούπολη, σε αντίθεση με την προσεκτικότερη προσέγγιση του R. Mantran, “L'écho de la bataille de Lépante à Constantinople”, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 28/2 (1973), 396-405, και την αναλυτικότερη του O. Yildirim, “The Battle of Lepanto and its Impact on Ottoman History and Historiography”, *Mediterraneo in armi (secc. XV-XVIII)*, επιμ. R. Cancila, Παλέρμο 2007, σ. 533-556. Για τη σημασία της στον ελληνικό κόσμο: Ι. Κ. Hasiotis, “Hacia una re-evaluación de Lepanto”, *Volver a Cervantes: Actas del IV Congr. Intern. de la Asociación de Cervantistas*, επιμ. A. Bernat Vistarini, τόμ. 1, Πάλλα (Μαγιόρκα) 2001, σ. 37-45.

⁷ AGS-E 1071, αριθ. 146, 148, E 1072, αριθ. 104, 135, 137 (1576), και ASVat-Spagna, τόμ. 10, φφ. 363, 369, 374 (1576). Την αποστολή μνημονεύει και ο E. García Hernán, “Persia en la acción conjunta del papado y la monarquía hispánica. Aproximación a la actuación de la Compañía de Jesús (1549-1649)”,

τις συνεννοήσεις που είχαν αρχίσει ήδη από τις παραμονές τού κυπριακού πολέμου και που συνεχίστηκαν και στα επόμενα χρόνια ανάμεσα στους Ισπανούς και την Αγία Έδρα, από τη μια μεριά, και τον σάχη Ṭahmāsp Α΄, από την άλλη.⁸

Οι “πιο μεγάλες προσδοκίες” που δημιούργησε στον χριστιανικό κόσμο η ναυμαχία των Εχινάδων ήταν υπερβολικές.⁹ Στις 5 Ιανουαρίου 1572 ο Marcantonio Pasqualigo, σε έκθεσή του στη βενετική Γερουσία για το ταξίδι που είχε πραγματοποιήσει στο νησί δυο μήνες νωρίτερα, ανέφερε ότι η αναταραχή που προκάλεσε η οθωμανική ήττα, αλλά και η προθυμία των Κυπρίων να συνεργαστούν στρατιωτικά με τους συμμάχους, ευνοούσαν την ανάκτηση του νησιού.¹⁰ Την ίδια εποχή αρκετοί Έλληνες κουρσάροι βρήκαν την ευκαιρία και πραγματοποίησαν – συχνά με δική τους πρωτοβουλία – τολμηρές επιδρομές όχι μόνο στα παράλια του Ιονίου, αλλά και στα νησιά του κεντρικού και του νοτιοανατολικού Αιγαίου.¹¹ Ανάμεσά τους και ο Κύπριος ευγενής Μούτσιος (Mutio) Συγκλητικός, ο οποίος, αφού πρώτα πολέμησε σε διάφορα μέτωπα του πολέμου (και στη ναυμαχία τής Ναυπάκτου), προσπάθησε στις αρχές του 1572 να εξασφαλίσει τη βενετική υποστήριξη, υποσχόμενος να επεκτείνει τη δράση του στα κυπριακά, τα συριακά ή ακόμα και στα αιγυπτιακά παράλια. Επιπλέον προσφέρθηκε να συγκροτήσει ομάδες δολιοφθορέων, που θα πυρπολούσαν οθωμανικά σκάφη στην Αλεξάνδρεια ή και στην Αμμόχωστο.¹² Άλλες πάντως μαρτυρίες εμφανίζουν το ίδιο πρόσωπο να συνεργάζεται με τους νέους κατακτητές ήδη από την εποχή τής άλωσης της Λευκωσίας.¹³

Hispania Sacra, 62/125 (2010), 224-225, αποδίδοντας λανθασμένα (ως “Trastopoulo”) το επώνυμο του Ραφτοπούλου. Ο Ραφτόπουλος, με πιθανή προέλευση τη Ζάκυνθο, ήταν μέλος τής ελληνικής κοινότητας του Παλέρμου: M. Sciambra, “Clero di rito greco che ha servito la comunità greco-albanese di Palermo”, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, 17 (1963), 97, και J. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiences and Consistorial Acts*, Ρώμη 1966, σ. 85.

⁸ C. Alonso, “A los orígenes de las relaciones entre la Santa Sede y Persia, 1571-72”, *Miscellanea Historiae Pontificiae*, 50 (1983), 215-229. Πρβλ. L. Gil, “Embajadas de Felipe II a Persia: Inútil búsqueda de un aliado contra los Turcos”, *Historia* 16, 178 (1991), 39-46, και του ίδιου, “De la ‘Sancta empresa de Grecia contra Turcos’”, *Erytheia*, 16 (1995), 103-105 (χωρίς το όνομα του Ραφτοπούλου). Βενετικές πηγές για τις επαφές τής Βενετίας με τον ίδιο σάχη στα 1570 στον G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Τουρίνο 1865, σ. 29 κ.ε., 162 κ.ε., 167-183. Πρβλ. A. Guliyev, *Safavids in Venetian and European Sources*, Βενετία 2022, σ. 20, 75, 82, 87 σημ. 3.

⁹ Braudel, *The Mediterranean*, τόμ. 2, σ. 1103-1104.

¹⁰ G. Grivaud, “Le rapport de Marc’Antonio Pasqualigo sur la première année de la domination ottomane à Chypre”, ΚΣ, 51 (1987), 10-16.

¹¹ Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, 1568-1571. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 92-100, 169-170, 175-176, 214-216, και M. Lesure, *Lé-pante, la crise de l’empire ottoman*, Παρίσι 1972, σ. 191 κ.ε.

¹² Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές*, σ. 144, σημ. 1, όπου παραπομπές σε βενετικές πηγές.

¹³ A. Nicolaou-Konnari – Ch. Schabel, “Limassol under Latin Rule”, *A History of Limassol in Cyprus from Antiquity to the Ottoman Conquest*, επιμ. A. Nicolaou-Konnari – Ch. Schabel, New Castle upon Tyne 2015, σ. 356. Για τον Muzio Sinclitico, πρβλ. W.-H. Rudt de Collenberg, “Les ‘custodi’ de la Marciana Giovanni Sozomenos et Giovanni Matteo Bustron. Relations familiales, sociales, culturelles et politiques au sein de la communauté chypriote”, *Miscellanea Marciana*, 5 (1990), 19.

Ωστόσο η άγονη επίθεση του συμμαχικού στόλου στα περίχωρα της Κορώνης και της Μεθώνης και η άτυχη απόβαση των αγημάτων του στον όρμο του Ναβαρίνου στις 4/5 Οκτωβρίου 1572, απογοήτευσαν τους θιασώτες των τολμηρών επεμβάσεων στην Ανατολή και ακόμα περισσότερο όσους διατηρούσαν ακόμα μερικές ελπίδες για την ανακατάληψη της Κύπρου.¹⁴ Σαράντα μόλις ημέρες μετά τη “Ναύπακτο” ένας από τους πιο έμπειρους Ευρωπαίους στρατιωτικούς τής εποχής, ο τότε κυβερνήτης των ισπανοκρατούμενων Κάτω Χωρών Fernando Álvarez de Toledo, δούκας τής Alba, σε εκτενή έκθεσή του για τα γεγονότα υπογράμμισε ότι η ανάκτηση της Κύπρου από τους Βενετούς ήταν πια πολύ αμφίβολη (*muy dudosa*): Η πτώση τής Λευκωσίας έγινε εξαιτίας τής μικρής και αδύνατης φρουράς της και της Αμμοχώστου από την πείνα (*por hambre, que teniendo vituallas tampoco se perdiera*). Οι Οθωμανοί, έχοντας αντιληφθεί τα αίτια της σχετικά εύκολης κατάκτησής τους, έσπευσαν να καλύψουν αυτές τις ανάγκες και στις δυο κυπριακές πόλεις (*con cargar la una y la otra de gente y vituallas*). Συνεπώς, κατέληγε ο Alba, η Γαληνότατη Πολιτεία δεν θα ήταν σε θέση να αντισταθεί και στις μελλοντικές επιθέσεις των Οθωμανών, αφού στο πεδίο τής ανακοπής τής επεκτατικότητάς τους, έστω και σε επιμέρους περιπτώσεις, οι Βενετοί πλέον “δεν μετρούσαν” (*es lo que les rentaba*). Και μολονότι ο ίδιος δεν είχε άμεση γνώση των πραγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο, την οποία δεν είχε ποτέ επισκεφθεί (*soy poco plático de las cosas de Levante, porque tras no haber estado allá nunca*), εκτιμούσε ότι οι Βενετοί απέβλεπαν μόνο στην εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων (*han de hacer instancia por las cosas que a ellos les tocan*). Αλλά και οι Ισπανοί βρίσκονταν σε αδυναμία να επέμβουν στην Ανατολή, όταν οι Γάλλοι ετοιμάζονταν να τους επιτεθούν στη Δύση. Εξάλλου, όπως ομολογεί με ειλικρίνεια ο Alba, στην Ισπανία επί πολλά χρόνια δεν σχεδίαζαν επιθέσεις εναντίον τού σουλτάνου, αλλά την άμυνά τους στις δικές του επιδρομές (*que no se trata ya de como hemos de ofender al Turco, sino de como nos hemos de defender dél*).¹⁵

¹⁴ Σύγχρονη καταγραφή της “segunda jornada” (του 1572) από τον αυτόπτη μάρτυρα Μ. Α. Arroyo, *Relación del progreso de la armada de la Santa Liga* [...], Μιλάνο 1576, φφ. 88β-101α. Για τις ελπίδες που στήριξαν οι Έλληνες της Πελοποννήσου στις επιχειρήσεις του Συνασπισμού: Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί)*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 41-43. Πρβλ. Κ. Γ. Τσικνάκης, “Η ναυμαχία της Ναυπάκτου και οι επαναστατικές κινήσεις στον ελληνικό χώρο”, *Η απήχρηση της ναυμαχίας* (επιμ. Τσικνάκης), σ. 53-89. Μολονότι το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για τις επαναστατικές κινήσεις μετά τη ναυμαχία, ιδιαίτερα στη νότια Βαλκανική, έχει αυξηθεί τις τελευταίες δεκαετίες (πρβλ. Α. Muhaj, “The revival of the anti-Ottoman projects in the Balkans after Lepanto and Venice’s struggle to maintain long lasting peace with the Ottomans (1573-1645)”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 76 [2022], 203-221), μέρος τής ελλαδικής και ελληνοκυπριακής ιστοριογραφίας κινείται ανάμεσα στις υπερβολές για την έκταση των εξεγέρσεων και στην υποβάθμιση ή και στην αποσιώπησή τους.

¹⁵ Codoin, τόμ. 3, σ. 292-303 (Ο Alba προς τον Ισπανό πρεσβευτή στη Ρώμη Juan de Zúñiga, Βρυξέλλες, 17 Νοεμβρ. 1571). Ανάλογες παρατηρήσεις για τις προετοιμασίες των Βενετών στην Κύπρο λίγο πριν από την οθωμανική επίθεση είχε στείλει ο ίδιος στον Ισπανό πρεσβευτή στη Βενετία Julio López στις 31 Μαρτ. 1570· οι σχετικές πηγές του C. Rosell, *Historia del combate naval de Lepanto* [...], Μαδρίτη 1853, σ. 170.

3. Η ανατολική Μεσόγειος σε χάρτη του E. D. Clarke (1817), με βάση τον J.-B. Bourguignon d'Anville (βλ. σ. 280-281).

4. Η “γειτονιά” της Κύπρου.